بوون - نەبوون (خوێندنەوەیەك لەبەر تیشكی بیری چەند فەیلەسووفدا)

فەرۆخ نیعمەتپوور
(نەرویج)

لە دایک بوون و مردن، بوون و نەبوون، خلقەت و تێداچوون، گۆڕان و نەگۆڕان، هەمیشە ئەو دیاردانە بوونە کە مرۆڤ بە درێژایی ژیان و تەمەن بیری لێکردوونەتەوە و پێوەیان خەریک بووە. لە یەکەم تێفکرینە فەلسەفییەکانی مرۆڤەوە، کە بە تێکست ماون، ئەم سەرقاڵییە بەجوانی خۆی نیشان دەدات. مرۆڤ هەمیشە گیرۆدەی کێشەی گۆڕان و مردن بووە.

«فیلسووفە یۆنانییەکان jonia بە قووڵی لەژێر کاریگەری گۆڕان، لە دایک بوون و گەورەبوون، سەرئەنجام تێداچوون. بەهار و پاییز لەناو جیهانی سروشت، منداڵی و پیری لەناو تەمەنی مرۆڤدا و بەگشتی خلقەت و نەمان دیاردە ئاشکراکانی جیهانن، ئەو دیاردانەی کە دەربازبوونیان لێ مەحاڵە.» (١)

چەندە ژیان خاوەن لایەنی گەش و پڕ هیوای خۆیەتی، ئەوەندەش خاوەن دیوی پڕ لە تاریکی و نەهامەتییەکانیەتی. ئەم دیاردەیە ئەوەندە گرنگ و ئێگزیستانسیالیستییە کە تەنانەت دەتوانێ چاخەکانی کولتوور و ژیانی مرۆڤ بخاتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە و بیبێتە پێناسە. بۆ وێنە لە ئاوڕدانەوە لە کولتووری یۆنانی کۆن بۆمان دەردەکەوێ کە چلۆن یۆنانییەکانی ئەو سەردەمە بە هەردووکی ئەم لایەنانەوە سەرقاڵ بوون و لە داڕشتنە هزری و فەلسەفییەکانی خۆیاندا باسیان لێ کردوون. بۆ وێنە تیۆگنیس شاعیری یۆنانی گوتوویەتی:

«باشترین شت بۆ مرۆڤ ئەوەیە کە قەت لە دایک نەبێت و هەتاو نەبینێت، بەڵام هەر کە لە دایکیش بوو باشترین شتی دووەم بۆی ئەوەیە کە هەرچی زووترە لە دەروازەکانی مەرگ تێپەڕێ.» (٢)

ئەگەر بمانەوێ لایەنە گەش و جوانەکانی ژیان لە ڕووی بایەخەوە دەستنیشان بکەین، دەتوانین بڵێین کە گەش و جوان لەگەڵ لە دایک بوون، بوون و نەگۆڕان تەبا و

یەکن، لایەنە ڕەش و تاریکەکانیش لەگەڵ مردن، نەبوون و گۆڕان. ئەگەرچی بوون دیاردەیەکە کە بەهۆی گۆڕان لە نەبووندا پێیک دێت، واتە بوونی مــرۆڤ لە نەبوونەوە سەرچاوە دەگرێ، بەڵام مرۆڤ لێرەدا ئیدی ڕقی لە گۆڕان لە بوونەوە بۆ نەبوونە و داوای مانەوەی ئەبەدی دەکات. ئەم بڕوایە وای لێ دەکات بیر لەوە بکاتەوە کە بریا بوون هەمیشە بایە، واتە بوون نە لە دایک بایە و نە بمردایە، بەڵکو جیهان بوون بایە، نەک بوون و نەبوون پێکەوە. ئەمە ئیتر تراژیکی تەقدیسی بوون و ژیانە.

بەڵام خولیای مرۆ لەگەڵ واقیع یەکجار جیاوازی هەیە. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە مرۆ دەگۆڕێ، پیر دەبێ و دەمرێ. جا هەندێک کەس زووتر و قووڵتر لە ئەم ڕاستییە دەگەن و هەندێک کەس درەنگتر و ڕەنگە ڕووکەشانە، بەڵام بەڕاستی هەیە مرۆ کە بە ڕووکەشی لە مەرگ تێفکرێبێ؟ بڕواناکەم. ئەگەر جیاوازییەک هەبێ تەنیا لە ئاستی ئەوەدایە کە قووڵایی ئەم تێفکرینە چەندەیە. کالدرۆن قسەیەکی بە ناوبانگی هەیە و دەڵێ «گەورەترین چێژ بۆ هەر مرۆڤێک ئەوەیە کە بتوانێ جارێکی تر لە دایک بێتەوە» (٣) هەر مرۆڤێک کە تەمەنی بەقەدەر ئەوە ئیزنی پێدابێت هزری خۆی دەرخستبێت، بێ گومان بیری لەمە کردووەتەوە. مرۆڤە ئایینییەکان بە شوێن لە دایک بوونەوەی دووبارەدا، بەشوێن ئایینەوەن و مرۆڤە خۆ بەختکەر و ئازاکانیش بە شوێن مانەوەی ناویانن لە ژیاندا لە دوای خۆیان.

مرۆ دەتوانێ چ وەک ڕۆح و چ وەک ناو وێنای ئەبەدی بوونی خۆی بکات، ڕۆح لە بەهەشتدا و ناو لە داهاتوودا، ڕەنگە هەردووکیشیان پێکەوە.

بەڵام ئەگەر لە فۆرمی ڕۆح و ناودا مرۆ لە داهاتوودا ئەبەدییە، ئەوە دەبێ شتێک لەم دنیا سرکەدا هەبێ کە سەرەڕای گۆڕان، ناگۆڕێ. واتە شتێکی نەگۆڕ هەیە کە گۆڕان لەسەر ئەو ئەنجام دەدرێ. دەبێ شتێکی نەمر هەبێ کە بنەمایە بۆ هەموو مردن و تێداچوونەکان، هەروەها لە دایک بوون و ژیاندنەوەکان. شتێک کە گۆڕانەکان لەسەر ئەو ئەنجام دەدرێن، بەڵام بۆ خۆی سەرەتا و ئامانجە. دەبێ شتێک هەبێ کە هەموو شتەکان لەوەوە سەرچاوە دەگرن و سەرئەنجام بەرەو ئەویش دەگەڕێنەوە. ناکرێ هەموو شتەکان لە گۆڕاندا بن. ئەمە ئەو شێوە تێفکرین و بیرکردنەوەیە بوو کە یەکەمین فەیلەسووفەکان واتە فەیلەسووفە ئیونییەکان کە پتر فەیلەسووفی سروشتگەرا بوون، پێی گەیشتن. بۆ وێنە «تالس» وەک یەکەمین فەیلەسووفی جیهان پێی وابوو کە سەرچاوەی هەموو شتێک لە ئاوەوەیە و هەمووشیان دیسان دەبنەوە بە ئاو. واتە ئاو لای وی بن مەتریاڵ (urstoff) بوو. مەتریاڵی مەتریاڵەکان.

ئەم شێوە دارشتنە فەلسەفییە بە تالس کۆتایی نەهات و دواتر لە لایەن کەسانی دیکەوە درێژەی پێ درا. ئەم درێژە پێدانە لەسەر بنەمای ڕەخنە و دانی پێشنیاری دیکە ڕاوەستابوو.

بۆ وێنە «ئاناکسیماندەر» پێی وابوو کە دەلیلێکی ئەوتۆ لەبەر دەستدا نییە کە ئاو بکات بە بن مەتریاڵ. بە پێچەوانەوە ئەو پێی وابوو کە بن مەتریاڵ، ئاو، یان هیچ چەشنە مەتریاڵێکی دیاریکراوی دیکە نییە، بەڵکو هۆکارێکی مادی نادیار، واتە دیاری نەکراوە apeiron.

ئەم هۆکارە دیاری نەکراوە سەرچاوەی لە دایک بوونەکان و دوا وێستگەی مردنەکانە.

ئاناکسیمێنس کە بە دوای ئاناکسیماندەردا دێت، دەگەڕێتەوە بۆ ترادیسیۆنی تالس و لە جیاتی ئاو پێی وایە کە هەوا بن مەتریاڵە.

تالس، ئاناکسیماندەر و ئاناکسیمێنس سێ فەیلەسووفی سروشتگەرای یۆنیایین (کۆلۆنی میللەت Milet لە یۆنیا Jonia) کە بەهۆی ئەوانەوە مرۆڤ لە قۆناغی میتۆس بەرەو قۆناغی لوگۆس دەپەڕێتەوە و ئیدی هەوڵ دەدات کە بەشێوەی لوگۆسییانە و بە دارشتنی بیری تیۆرییانە سروشت، بوون و جیهان لێکبداتەوە.

«لەگەڵ فەیلەسووفە سروشتگەراکان، بیر، شێوە و قاڵبی ئەفسانەیی خۆی جێ هێشت. ئیستا ئیتر بیر بەشێوەی سستم و وەک یەکەیەک خۆی پێشکەش دەکرد. ئیستا بیر چوارچێوەی تیۆرێکی وەرگرتبوو، ئەو تیۆرییانەی کە بۆ هەر کەسێک واڵابوون، سەرەڕای شوێن و پێگە کۆمەڵایەتییەکەی.» (٤)

کۆلۆنی میللەت لە یۆنیا لەساڵی (٤٩٤) پێش زایین لە لایەن ئێرانییەکانەوە داگیر و خاپوور کراو بەم شێوەیە کۆتایی بە تەمەنی یەکەمین قۆناغی فەلسەفە هات، بەڵام کارتێکەرییەکانی ئەم قۆناغە کۆتاییان نەهات و نەوەکانی دوای خۆی خستە ژێر کاریگەری خۆیەوە.

وەک دەبینین فەیلەسووفەکانی ئەم سەردەمە هەوڵیان دا کە لە ناو جەرگەی گۆڕان و مردنەکاندا ئەو شتە ئەبەدی و ئەزەلی و نەگۆڕە ببیننەوە کە شوێنی ڕوودانی گۆڕان و مردن بوون. لای وان بن مەتریاڵ، ئاو (تالس)، هەوا (ئاناکسیمێندس)، یان بن مەتریاڵێکی دیاری نەکراو (ئاناکسیماندەر) بوو. سەرەڕای هەموو گۆڕان و مردن و لەناوچوونەکان، ئەم بن مەتریاڵانە نەمر بوون، واتە نە لە دایک دەبوون و نە دەمردن. ئەوان شوێن و وڵاتی لە دایک بوون و مردن بوون، بەبێ ئەوەی بۆ خۆیان لە دایک بن و بمرن.

بەڵام ئەم لێکدانەوە فەلسەفییانە تا چەند دەتوانێ بیری مرۆ لە بابەت ژیان و مەرگی خۆیەوە تێر بکا و وەڵامی دڵەخورپە و ترسەکانی بداتەوە؟ لە ئایینە گەورەکاندا باس لەوە دەکرێ کە خودا مرۆی خوڵقاند و دواتر مرۆ پاش مردن دەگەڕێتەوە لای خودا، جا لەوێ بەپێی شێوەی ژیانی دەچێتە بەهەشت یان جەهەننەم. خودا کە لێرەدا ڕەگی لە هەمان بن مەتریاڵی فەیلەسووفە سروشتگەراکاندا هەیە (هەڵبەت لێرەدا ئیتر خودا مەتریاڵ نییە، بەڵکو بن مەتریاڵێکی ڕۆحییە) وەک خوڵقێنەری جیهان و تاکە دەسەڵاتدار، دوا پەنا، یان دواوێستگەی مرۆڤە. مرۆڤ دەتوانێ وەک خۆی جارێکی دی لەوێ لای وی بژێتەوە و درێژە بە بوونی بدا، بەڵام ئاو، هەوا، یان بن مەتریاڵی نادیار لە وەها خەسڵەتێک بەهرەمەند نین. مرۆڤ کە لە ئاو، هەوا یان بن مەتریاڵی نادیارەوە سەرچاوەی گرتووە، لەم دەربڕینەدا دەبێتەوە بە ئاو، هەوا، یان بن مەتریاڵی نادیار. ئیدی مرۆ وەک خۆی ناتوانێ لە جیهانێکی دیکەدا بژێتەوە. باس کردنی فەیلەسووفە سروشتگەراکان لە تاکە شتی نەگۆڕ کەواتە ناتوانێ پەنایەکی ڕۆحی بێت بۆ وەڵامدانەوە بە دڵەڕاوکێکانی مرۆڤ لە ئاست مەسەلەی گۆڕان و مردن. وەڵامی فەیلەسووفە سروشتگەراکان، وەڵامێکی سروشتییانە و زانستییانە و فەلسەفییانەیە، نەک ئایینی و ڕۆحی. بۆ وان ژیان دیاردەیەکی سروشتی بوو وەک هەموو دیاردە سروشتییەکانی دیکە. ئەوان ڕوانگەیەکی مەتریالیستییان سەبارەت بە ژیان هەبوو.

«ئەی مرۆڤ تۆ دەبیتەوە بە ئاو، هەوا یان بن مەتریاڵی نادیار. خەفەت مەخۆ! تۆ وەک ئاو، هەوا، یان بن مەتریاڵی نادیار نەمریت، بەڵام وەک خۆت، وەک جەستەت ئەبەدی و نەمر نیت».

گەر تالس، ئاناکسیماندەر و ئاناکسیمێنس بیانویستایە بە ئاواز و وتەگەلی پەیامبەر ئاسا و ئایینی دوایان، ڕەنگە گەر لەسەردەمی ئەواندا ژیابایین، بەرەو ڕووی ڕستەگەلێکی لەم چەشنە دەبووینەوە.

وەک دەبینین فەیلەسووفە ئیۆنییەکان بەدیاری کردنی هەندێ مەتریاڵ، وەک ئەو مەتریالانەی کە بوون لێیانەوە سەرچاوە دەگرێ هەوڵیان دا وەڵامی کێشەی بوون و نەبوون، گۆڕان و نەگۆڕان بدەنەوە. مرۆ وەکو یەکێک لە بوونەوەرەکانی ناو جیهان سەرچاوەکەی بۆ یەکێک لەم بن مەتریالانە دەگەڕایەوە و دواتریش دەبووەوە بەم بن مەتریالانە. مرۆ وەک بن مەتریاڵ نەمر بوو نەک وەک خۆی. لێرەدا بە جوانی دیارە کە ئەم فەیلەسووفانە بیریان لە ڕۆح نەکردووەتەوەو لە بنەڕەتدا ڕۆح بۆیان لە ئارادا نەبووە. جیهان وەک بوونێکی مەتریاڵی، بە بۆچوونێکی مەتریاڵی لێکدراوەتەوە، بەڵام وەک لە تایبەتمەندی بیری فەلسەفییانەدا دەردەکەوێ، ئەم لێکدانەوەیە فەیلەسووفەکانی دوای ئەوانی تێر نەدەکرد.

بە دارمان و تێکچوونی شارستانیەتی ئیۆنا، کۆتایی بە لێکدانەوەی مەتریالیستی لەو قۆناغەدا دێت و ڕەهەندێکی دی لە هزر و لێکدانەوە دێتە ئاراوە کە تایبەتمەندی مورتازییانە و ئایینی هەیە. پیتاگۆراس سیمای دیاری ئەم قۆناغەیە. پیتاگۆراس بە «پێشەواو باوکی فەلسەفەی خودایی»(٥) ناو براوەو هیچ نووسینێکی لێ بە جێ نەماوە. لەکاتی گەنجیەتیدا چووە بۆ میسر و لەوێ لەلای پیاوە ئایینییەکان زانستی ئەندازیاری، ئەستێرە ناسی و تیۆلۆژی خوێندووە. دواتر گرووپێکی مەزهەبی بنیاد ناوە کە ئەم گرووپە لەژێر کاریگەری (ئۆرفیسیسم)دا(٦) بووە و هەر لێرەوە ئەم گرووپە بایەخی داوە بە «پاکژ کردنەوەی ڕۆح لە ناپاکییەکانی زەوی»٧ ئەم پاکژکردنەوەیە لای پیتاگۆراس و لایەنگرەکانی لە گرنگییەکی بەرچاو بەهرەمەند بوو. ئەم پاکژکردنەوەیە کە پرۆسەیەک بوو دەبا ڕۆح وەها لە جەستە ڕەها بکا کە «دوای مردن ئیدی بەردەوام دەرفەتی ئەوەی نەبێ کە خۆی لەگەڵ جەستەی دیکەدا ڕێک بخا»(٨).

جگە لە بایەخدانی پیتاگۆراس بە ڕۆح، بۆچوونێکی دیکەی وی ئەوە بوو کە بایەخی تایبەتی بە ژمارەکان دەدا. لای وی بنەمای دەروونی بوون ژمارەیە و هاوئاهەنگی و نەزمی جیهانیش بە ژمارەکانەوە بەندە. پیتاگۆراسییەکان بە بەخشینی تایبەتمەندییەکی نامەتریاڵی بە ژمارە و ئەوەی کە شتەکان لە بنەڕەتدا ژمارەن خۆیان لە فەیلەسووفە مەتریالیستییەکانی پێش خۆیان جیا دەکەنەوە و هەوڵ دەدەن کە ڕێچکەیەکی دیکە بنیاد بنێن. کە بنیادیشی دەنێن.

بەڵام ئەم بۆچوونە چۆن دەتوانێ وەڵامی کێشەی بوون- نەبوون، یان گۆڕان و نەگۆڕان بداتەوە؟ لێرەدا بۆ یەکەم جار بەشێوەی داڕشتنی فەلسەفەی ڕۆح و ژمارە دەبنە دوو پنتی سەرچاوەی مانەوە و نەزم و نەگۆڕان و ئیتر لە جیاتی مەتریاڵ ئەوە دیاردە نامەتریاڵییەکانن کە دەبنە بنەمای بوون و لە دایک بوون و گۆڕان و مردن، بەبێ ئەوەی کە بۆ خۆیان خاوەنی ئەم تایبەتمەندییانە بن. ڕۆح دۆنایدۆن دەکا و ژمارەکانیش بەهۆی جۆری دانانیانەوە دەبنە سەرچاوەی شتەکان. لێرەدا ئیتر مرۆڤی گرفتاری کێشەی گۆڕان و مردن، وەڵامێکی تر بۆ دڵەڕاوکێ و ترسەکانی دەدۆزێتەوە، کە ئەویش دۆزینەوەی ڕۆح و نەمرییەکەیەتی. ڕۆح چونکە لە مەتریاڵ نییە، کەواتە کات و شوێن نایگرێتەوە و هەر بۆیە بێ سنوورە، بەڵام

ڕۆح دەکرێ بەهۆی نزیک بوونەوەی لە جەستە، ئالوودەبێت. خاوێن ڕاگرتنی ڕۆح و سەرکەوتنی یەکجارەکی لەم کارەدا دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئیدی ڕۆح هەمیشە وەک ڕۆح و بەدوور لە جەستە بژی. ئەمەش ئەو ژیانەیە کە لە گۆڕان و مردن و تێدا چوون بەدوورە.

بەڵام ئەگەر فەیلەسووفە ماتریالیستەکانی ئیۆنا و پیتاگۆراسییەکان لە هەوڵی خۆیاندا بۆ دۆزینەوەی مەتریاڵی هەمیشەیی و ڕۆحی هەمیشەیی، هەوڵیان دا کە ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ وەڵامی پرسیارە مەعریفی و دڵەڕاوکێکانی مرۆڤ بدەنەوە، ئەوە فەیلەسووفێکی تر هەڵکەوت کە گۆڕانی کردە بنەمای بوون و هەوڵی دا بیسەلمێنێ کە بوون ئاکامی هاودژی و ئەو گۆڕانەیە کە لە هاودژییەکانەوە سەرچاوە دەگرێ.

ئەم فەیلەسووفە «هراکلیتس»ە. بە بۆچوونی ئەو هەموو شتەکان بەردەوام لە گۆڕاندان. «هەموو شتێک لە گۆڕاندایە» (٩). هراکلیتس گوتەیەکی بەناوبانگی هەیە کە دەڵێ مرۆ ناتوانێ دوو جار لە ئاوی چۆمێکدا مەلە بکا. زۆر سادە بەو دەلیلەی کە ئاوی دووهەم جار ئاوی یەکەم جار نییە، بەڵام ئەم فەیلەسووفە تەنیا بەم بۆچوونەی بەناوبانگ نییە. ئەو جگە لەمە باس لە یەکگرتوویی لەکاتی جیاوازیدا و جیاوازی لەکاتی یەکگرتوویيدا دەکات. بەڕای وی هاودژی واتە شەڕی نێوان دژەکان نە تەنیا جوانی (یەکە) ناشیرین ناکات، بەڵکو بنەمای (یەکە) واتە یەکگرتوویی دژەکانە. لە ڕاستیدا یەکە تەنیا بەهۆی هاودژییەوە بوونی هەیە، گەر هاودژی نەبێ، یەکە بزرە. «ئێمە دەبێ ئەوە بزانین کە شەڕ لە هەموو شتێکدا هەیە و شەڕ ڕەوایە. تەواوی شتەکان بەهۆی شەڕەوە دێنە بوون و نەبوون» ١٠

هراکلیتس لە درێژەی بۆچوونەکانیدا ئاگری وەک (بن مەتریاڵ)ی هەڵبژارد. واتە هەموو شتێک لە ئاگرەوەیە و دەبێتەوە بە ئاگر. ئاگر ئەو بن مەتریاڵەیە کە بەستێنی هاودژییەکانە. کەواتە دەتوانین بڵێین کە لای هراکلیتس هەموو شتێک لە گۆڕاندایە جگە لە ئاگر. ئەویش وەک فیلسووفەکانی دی دەیەوێ بنەمایەکی نەگۆڕ بۆ جیهان بدۆزێتەوە. کە ئەم بنەما نەگۆڕەش ئاگرە. دیسان لە بەراوردێکی سادەدا دەتوانین بڵێین کە ئەم بۆچوونە وەڵامی دڵەڕاوکێکانی مرۆڤ بەوە دەداتەوە کە مرۆ لە ئاگرە و دەبێتەوە بە ئاگر. واتە مرۆ وەک ئاگر نەمرە. ئەم بۆچوونەش، خاوەن ڕوانگەیەکی مەتریالیستییە کە دەیەوێ مرۆ لە مەتریاڵی ئاگردا بە نەمری بهێڵێتەوە.

هراکلیتس بە بنەڕەتی کردنی گۆڕان و گرنگی گۆڕان و هاودژی لە ژیاندا، لە ڕاستیدا ڕوانگەی مرۆ سەبارەت بەگۆڕان دەگۆڕێ. لێرەدا گۆڕان دەبێ بە سەرچاوەی ژیان و بەردەوامی ژیان. مرۆ ئیتر نابێ لە گۆڕان بترسێ. ئەگەر گۆڕان نەبێ، نە مرۆ دەبێ و نە ژیان. ئەگەر دژی ژیان، واتە مردن نەبێ، ژیانیش نابێ. کەواتە مردن ئیدی وەک جاران ترسناک نابێ، بەڵکو نیازێک دەبێ بۆ هاتنەئارای ژیان.

«جا ئەی مرۆڤ! ئەگەرچی تۆ دەمری، بەڵام مردنت ژیانە. ژیانت مردنە. تۆ لە یەکەی ژیان و مردندا مرۆڤی. کەواتە لە مەرگ مەترسە. تۆ لە مەرگدا دەژییتەوە!»

ئەمە ڕەنگە دەقی ئایینی ئاسای بیر و بۆچوونی هراکلیتس بێ. دەقێک کە خودی گۆڕان دەکات بە سەرچاوەی ژیان و مانەوەی ژیان. لەم بۆچوونەدا پەنای ڕۆحی مرۆڤ دەبێ بە خودی گۆڕان.

«ئەی مرۆڤ! گۆڕان، خودایە. گۆڕان، پەنایە. ئەو جێگایە کە حەوانەوەی ئەبەدی تۆی تێدایە!»

پەراوێز و سەرچاوە:

١- تاریخ فلسفه یونان و روم جلد یکم، فردریک کاپلستون، ترجمه: سید جلال الدین مجتبوی. انتشارات سروش، چاپ دوم ١٣٦٨، لاپەڕەی ٢٥.

٢- هەمان سەرچاوە. لاپەڕەکانی ٢٥ و ٢٦.

٣- هەمان سەرچاوە لاپەڕەی ٢٦.

٤- Tenkere ogldeer Av: T. Tollefsen, H. Syse, R.F. Nicolaisen, sid 39.

٥- تاریخ فلسفه، یونان و روم جلد یکم، فردریک کاپلستون، ترجمه: سید جلال الدین مجتبوی. انتشارات سروش، چاپ دوم ١٣٦٨، لاپەڕەی ٣٩.

٦- ئایینێکی کۆنە کە گرنگی بە ڕۆح و ژیانی دوای مردن داوە (نووسەر).

٧- Tenkere ogldeer Av: T. Tollefsen, H. Syse, R.F. Nicolaisen side 41

٨- هەمان سەرچاوە لاپەڕەی ٤١.

٩- Tenkere ogldeer Av: T. Tollefsen, H. Syse, R.F. 46 Nicolaisen, side

١٠- تاریخ فلسفه، یونان و روم جلدیکم، فردریک کاپلستون، ترجمه: سید جلال الدین مجتبوی. انتشارات سروش، چاپ دوم ١٣٦٨، لاپەڕەی ٥٢.